

Күш дөгээшкнне-
ринден чаштарны
камгалаар

Сумум төвү
суурум

Доозукчуларны
чалап тур

СОВРЕМЕННАЯ
ГУМАНИТАРНАЯ
АКАДЕМИЯ

№ 75 (18502)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июнь

24

вторник

Тайбың чуртталга дээш четтирдивис!

Мөгөйиз

Таптыг-ла 73 чыл бурунгаар июнь 22-де немец шериглер Совет Эвилелинче оор езу-биле халдап киргеш, бистиң чуртувустун кызыгаарында хоорай, суурларын бомбалап эгелээн. Ада-чурттуң Улуг дайынының төнмөс батпас чылдары ол хүнден санаттынып эгелээн.

Бо дайынга дыка хөй чаңгыс чер чуртугларывыс эрес-дидими-биле тулчул кирген, миллион-миллион кижилер амы-тынындан чарылганнар. Бистиң өгбелеривис деңнеп четпес аар өрте-биле ыдыктыг тиилелгени чаалап ап, келир үениң салгалдарына тайбың-чаагай чуртталганы сөңнээн. Ынчангаш июнь 22-ни сактышкынның болгаш кажыдалдың хүнү кылдыр доктааткан. Бо хүнге тураскааткан хемчеглер бүгү Россияга болуп эрткен. Тыва эки турачыларның чурту — Тыва Республика база олардан чыда кагбаан.

Июнь 22. Эртенгиниң 10 шак. Дээр бүргөг. Соксаал чок чаас. Амы-тынындан чарылган дайынчыларның тураскаалына чечектерни салыр митингге киржири-биле улуг, биче чон Кызылда Тиилелге шөлүңгө чыгып келген. Кижилер бүрүзүнүн арын-шырайында сактышкынның, кажыдалдың хөөннери сиңиккен-даа болза, чаңгыс аай эп-сеткилдин, найыралдың, демнежилгениң хуулгаазын күжү оларны каттыштырып, тускай сорунза-биле чүглендирген ышкаш.

«Чаашкын. Агаар-бойдус безин бистиң-биле кады качыгдалп тур — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Контактыда» деп арынында бижээн — Ада-чурттуң Улуг дайынының коргуш-сыныш чок солдаттарының чырык ат-алдарына шыны болуп, оларның маадырлыг чоруунуң дугайында сактышкынны келир үениң салгалдарына арттырар ужурлуг бис. Каржы-дошкун, аш-чуттук, түрегделдиг дайын чылдарында амы-тынындан чарылган база бо хүнге чедир чурттап четтикпейн барган солдаттарывыска мөгөйдивис. Тиилекчилерге мөңгө алдар!»

Митинг соонда Кызыл хоорайның №3

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол тыва эки турачы Т.Кечил-оолдун чырык адынга тураскааткан тураскаал-самбыраның ажыдышкынында.

школага Совет Эвилелиниң Маадыры, тыва эки турачылар эскадронунуң командири, майор Түлүш Балданович Кечил-оолдун чырык адынга тураскааткан тураскаал-самбыраны ажыткан. Бо чылын Түлүш Кечил-оол 100 харлаар турган. Байырлыг ажыдышкынга өөреникчилер, башкылар, студентилер, интернационалчы дайынчылар, хоочуннар, ТР-ниң Чазааның болгаш шериг комиссариатының төлээлери, депутаттар, маадырның дөргүл-төрели дээш, оон-даа өскелер киришкен.

«Сактышкынның болгаш качыгдалдың хүнү — июнь 22-де Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балдановичини сактып, чугаалажыр дээш чаңгыс черде чыгып

келгенивис ханы ужур-уткалыг. Түлүш Кечил-оолдун удуртулгазы-биле тыва эки турачы дайынчылар эрес-дидим, чаныш-сыныш болгаш чайгылыш чок, быжыг тура-соруун Украинага тулчуушкуннар үезинде көргүскеннер. Украинаның хоорай, суурларын фашист эжелекчилерден хостаанының төөгүзүндө Түлүш Кечил-оолдун ады кезээ мөңгөде кири бижиттинген. Ровенщина-ның хоорайларының төөгүзүндө тыва эки турачыларның маадырлыг чоруун чүү-даа, кажан-даа балап шыдавас. Амы-тынын артынга каап чорааш, Украинага тайбың чаагай чуртталганы тургузуп берген чаңгыс чер чуртугларывысты черле утпас бис.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүппүң медээзи

Сергей Шойгу Тываның төөгүзүн таныштырган

Москвада Тыва дугайында кайгамчык ном үнген, оон тургузукчу автору Россияның камгалам сайыды Сергей Шойгу болган.

Ол номда Тываның төөгүлүг, географтыг болгаш этнографтыг чүүлдерин кириген, олар аңгы-аңгы чылдарны — Чингис-хаан үезинден эгелээш XX чүс чылдың эгезинге чедир үени көргүскен. Автор ону «Урянхай — Таңды Тыва-зы. Төөгүнүн арыннары» деп адаан.

Ол чыындыны амдызында кара-чаңгыс экземпляр кылдыр парлаан. Сергей Шойгу ону Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга белекке берген. Ол дугайын Шолбан Кара-оол бодунуң «Контактыда» арынга мынча деп бижээн: «Сергей Күжүгетовичини черле магадап ханмас-тыр мен. Төрөөн черинге ынакшылын ол бир-ле онзагай арга-биле көргүзүп шыдап чоруур. Бодунуң чонунуң төөгүзүн кым-даа ынчаар кезик-чамдыктап тургаш чыып, тываларның бүгү салгалдарының төөгүзүн ажы-төлдери утпазын, чоргаарланып чорзун дээш ынчаар тургузуп шыда-вайн келген. Сергей Күжүгетовичиниң чыгыны Тываның бүгү төөгүзүн чаңгыс альбом кылдыр үндүрүп каан, ол кара чаңгыс экземплярның ээзи болур аас-кежиктиг болдум. Ону бодумга арттырып алыксаарым-на кончуг, ынчалза-даа бүгү кижилер оон-биле танышсын дээш музейге дужааганы эки боор деп санадым».

Бо ном дээрге Сергей Күжүгетовичиниң Тываның дугайында үндүргени кара чаңгыс ному эвес-тир. 2007 чылда ол бодунуң акшазы-биле «Урянхай. Тыва дептер» деп чеди том номну үндүрген. Ында Тываның болгаш тываларның дугайында аажок солун документилер кирген. Оон соонда «Тываның кайгамчык кижилериниң амыдыралы» деп номну, «Ак-кара Тыва» деп фотоальбомну ол чырыкче үндүрген.

Уругларга белек

«Буянның 100 ажыл-херек»

Эрткен неделяда Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга «Буянның 100 ажыл-херек» деп акцияга даянып, Республиканың өкпе аарыгларына удур диспансерниң девискээринге «Челээш» деп бичи уруглар шөлчүгезиниң байырлыг ажыдышкыны болган. Ону Кызылдың 5 дугаар гимназиязының өөреникчилери болгаш ада-иелер 33 муң рубльди чыгаш, тургускан. Кызыл кожааны кескен соонда, диспансерниң девискээрин аян кирип турар чайганыштарга уругларның каткы-хөглүг үннери дораан-на чаңгыланып, улуг өөрүшкү-биле ойнап кирипкеннер. Хөй-хөй айлар дургузунда эмнедип турар уругларга ол улуг деткимче болгаш дүрген сегиириниң бир аргазы дээрзи билдингир. Диспансерниң эмчилери, уруглар энерел сеткилдиг деткичилеринге өөрүп четтиргенин илереткен. Ук шөлчүгешти кылып тударынга Хеймер-оол Иргитович Сүге-Маадыр болгаш оон бригаданың кириген үлүг-хуузу улуг.

Кызылдың 5 дугаар гимназиясында чылдың-на «Көпөкчигеш» деп

акцияны организастан, ачы-дуза чедирери чаңыл болу берген. Амгы үеде уруглар салбырында үр үе дургузунда 1,5 хардан 18 харга чедир 40 уруг эмнедип ап турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Саанчылар мөөрейи

Репортаж

Чылдың чайгы эргилдезинин башкы айы — июнь 20-де, республиканың шыырак саанчыларының мөөрейин сонугаар дээш, ырга кирген Балгазынче найысылалдан эртежик-ле үнүпкен бис. Чурумалдыг, чараш чуртувусту эргээн, ээр-дагыр оруктарны эртип чорааш, тараалаң Таңды кожунунуң эдээнде Балгазынның барыын талазында 20 километр черде көктүг-шыктыг чайлагга чедип келдивис.

Хевис чадып каан дег ногаан шыкта серинин, чайгы турлагда Балгазын суурнуң «Тывахолдинг» КХН агроулетпүр комплекзинин сүт-бараан фермазы чайлаглаар дээш турмучуп алган. Чайлагны долгандыр арга-эзимниг даглар бүргээн, дамырак кара суглар шулурткайдыр агып чыдар, ында-мында мал-маган чаттып ойттаан, чурукчу кижиле болза, херексели-биле дораан чуруй кааптар боор, а мен демир-үжүм туткаш, бичи дептеримге көргенимни сактып ора, дем-дегеп бижийн. Кайнаар-даа көөрге, ногаан шыргай арга, чыгыг езугаар-даа ышкаш ак-көк, аяс дээр, шимээн дааш чок, кулакка дыштыг, магалы кончуг, шыпшың-на чүве.

Мында чайлаглап турар «Тывахолдинг» КХН — республиканың чонун сүт-биле хандырып турар эки ажилдыг мурнакчы бүдүрүлгелериниң бирээзи. Чылдан чылче улам-на хөгжүп, сайзырап орат. Чай боорга үгек иштинде сүт болбаадыр дериг-херекселин сөөртүп алгаш, серин тайгаже чоруптар. А кышкы фермазы Балгазын суурда. Бүдүрүлгедэ бода малдың ниити саны 700 баш. Ооң иштинде 210 саар инек бар. 2013 чылда эъттир уксаа-

лыг герефорд малды садып алгаш, Балгазында чылыг фермазында азырап турар. Ам бо хүнде 69 инек, 2 буга, 40 бызаа онча-менди. Чайгы үеде малды семиртири-биле 210 инек, ооң иштинде 2 буга, 120 хире бызааны мында кадарып турар. Саанчыларның сагган сүдүн Кызылда «Тывасүт» КУБ-биле дугурушкаш, литрде сүтү 18 рубльге дужаап турар.

«Сүт — бүгү аыш-чемниң дээжи. Бир саанчыда 30 ажыг инек хамаарып турар. Олар сыгыр даң бажында 4 шак биле кезээ 6 шакта инектерни ийи катап саар. Бир саанчы хүнде-ле 300-400 литр сүтү саггаш, дужаап турар. Сүт болбаадыр дериг-херекселдер арай эргижирээн. 5 тоннаның доскаарына сүтү кудуп каарга, 2-3 хонгаш-ла, «Тывасүт» бүдүрүлгези алгаш чоруп турар.

Бүдүрүлгедэ ниитизи-биле 60 кижиле хаара туттунган. Оларның иштинде 5 саанчы, 3 инек кадарчызы, ол хире санныг бызаа кадарчылары болгаш таңныыл бо чайлагда барып-кеээп ажилдап турар. Арткан ажилчынар суурда фермада. 12 ажилчыга чурттаар бажыңны тудуп кылган. Олар ам уда-вас чаа оран-савазынче көжүп кире бээр. Мал-маганга чаа жааны база тудуп турар. Мал чемин чылдың-на тарып ап турар. Бо саанчылар мөөрейинге эки белеткелди чоруткан, шыырак саанчылар бар. Келир үеде планда бүдүрүлгениң ажилын ам-даа улгаттырар, сайзырадыр сорулга салдынган» — деп, «Тывахолдинг» КХН-ниң директору Виктор Таар-оолович Сыргыт-оол таныштырды.

Коданның девискээрин долгандыр көөрүмге, дугуйлуг үгектер бар. Ооң бирээзинде электри дамчыштыр сүт кудар доскаарларны кожуп каан. Шупту ажылы ток-биле чоруп турар болду. Республика чергелиг мөөрей болур чайлагга Таңды кожунунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Шолбан Ондар, база бо бүдүрүлгеге хөй чылдар иштинде бараан бооп келген дуржулгалыг мал эмчизи Мария Ховалыг, бригадир Долаана Санчат, аныяк санакчы Алиса Чооду болгаш саанчылар Клавдия, Камилла Оюн авашкылар, Людмила Хадамба, Айлаңмаа Монгуш, Любовь Оюн мөөрейге киржир дээш белен турлар.

Аалчыларның башкылыгы — Ильинка суурда «Каа-Хем» КУБ-туң бригадир Светлана Сувакпит, саанчылар Мария Одушпай, Оксана Петухова чедип келгенер. «Каа-Хем» бүдүрүлгезинде 243 баш инек, ол хире бызаа бар. Мал эмчизинин, кадарчыларның, саанчыларның кызымаккай, шудургу ажилдап турарын бригадир демдегледил. Мурнакчы саанчыларын бо мөөрейге киришти-рери-биле эккелген. Сүдүн «Тывасүт» КУБ-ка болгаш Чөөн-Хемчик кожунда «Хүндү» сүт бүдүрүлгезинге керээ езугаар дужаап турар. Малдың ак чемин болбаадырдыр эрги, чаа херекселдиг, республиканың база бир билдингир сүт бүдүрүлгези Ильинка суурда. Сосновкада «Улаатай» көдээ бүдүрүлгө кооперативиниң саанчызы Альбина Даж-

сан, Бии-Хем кожунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Александр Монгуштуң удуртулгазы-биле «Туран» КХН-ниң саанчы кыстары Урана Арамзай, Чечекей Салчак болгаш Снежана Салчак олар келген.

Таптыг-ла дал дүш турда, «Электригил саалданың башкарыкчызы» деп мөөрей-даа эгелзэн. Мөөрейниң кол эрттиричлери — ТР-ниң көдээ ажил-агый яамызы. Республикага көдээ ажил-агыйны сайзырадыры база июль айда Воронеж хоорайга болур саанчылар аразына мөөрейге киржири-биле мурнакчыларны илередир дээш бо хемчегни эрттирип турар. Ынчангаш мөөрейни республика чергелиг чарлаан ужуру ол.

Мөөрейниң эгезинде киржикчилерниң документтерин болгаш кадының байдалы-биле эмчи шинчилгезин хынааш, оон мөөрейге кирир. Ийги чадазында киржикчи бүрүзү инек саар херекселин дүрүм езугаар чазар, оон дедир эптээр. Ниитизи-биле бүгү ажилды он киржикчинин аразындан Балгазынның 26 харлыг аныяк саанчызы Камилла Оюн 3 минута 42 секунда иштинде кылыпты. Мөөрейниң үшкү чадазында электри херексели-биле инекти саар. Баштайгы ийи киржикчи чаржып кирипти. Электригил саалданы кижиле көргөн эвес, солун-даа, берге-даа чорду. Мөөрейде киржип келген саанчыларның кайызын кандыг дээрл, шупту кызымак, боттарының мергежилерин эки билир улус-тур деп эскердим. Дараазында чадазында айтырылгаларга киржикчи бүрүзү харыылаан соонда, шийткелчилер түңнел-

ди үндүрүп, тийлекчилерни иреткен. Ажылынга бердинг арга-дуржулгазы байлак хоо саанчы Балгазындан Клавдия Оюн тийлекчи болду, ийги чыны Турандан Урана Арамзай үшкү черни Ильинкадан Мария Одушпай олар алды. Тийлек саанчыларга акша шаңнааның сертификатарын тывыскы Баштайгы ийи тийлекчи саанчылар Россия чергелиг мөөрейге киржири-биле июль айда Воронеж хоорайга айттыныптарлар.

«Тывахолдинг» сүт бүдүрүлгезинин кадарчызы — Буян Сдыаа бүдүрүлгеге эрткен чылы ажилдап эгелзэн, Эзир Достал оол үш чыл ажилдаан, Владимир Бумбаны, Юрий Чүсүкү Чойганмаа Хүлерни болгаш Адынай Чоодуну чоргаарал-биле адап болур. Бүдүрүлгени ажилчынарының найырадыын болгаш демнин магаддым.

— Мал ажылынга бараан бооп келгенимден бээр 40 чы болдум. Ам 53 харлыг мен, инекти хүлээнип алгаш, элетри-биле саап турар мен. Арга-дуржулгамны аныяк уругларга дамчыдып чор мен. Мээ саанчы мергежилерини уруу база уламчылап чоруур. Ол бүдүрүлгениң аныяк саанчызы кижиле. Саанчы уруглар ам даа херек, ажилдаар күзелди аныяктарны чалап тур бис — деп, Клавдия Оюн чугаалады.

Мал ажылындан туттуна болза, бай-шыдалдыг чурттаа дээр-ле чөп.

Ася БАЗЫР-ООЛ

Кызыл — Балгазын — Кызыл.

Назы четпээннерниң эрге-ажыктарына

КУШ ДӨГЭЭШКИННЕРИНДЕН ЧАШТАРНЫ КАМГАЛААР

Бичи уругларны азыракчыларның болгаш хайгааракчыларның талазындан күш дөгээр болгаш эттеп-эриидээр чоруктардан камгалаарының талазы-биле 2012, 2013 чылдарда хоойлу күүселдезиниң байдалын Тыва Республиканың прокуратуразы сайгарган.

РФ-тиң Өг-бүлө кодекзинде азыракчы болгаш хайгааракчы кижиле бодунуң хүлээнип алганы уругну азыраар болгаш хайгаараар, ооң кадыкшылы, күш-дамыр болгаш угаан-бодал сайзыралы дээш сагыш салыр эргелиг болгаш хүлээлгелиг деп айткан. Кодекстин 65 чүүлүнде айтканы болза, ада-иелер уругларның кадыкшылынга болгаш угаан-медерелинге кандыгдаа хора чедирбес ужурулуг. Ол ышкаш уругларга тоомча чок, каржы-хажагай, кижиниң төлөптиг мөзүзүн куду көрүп турар хамаарылганы болдурбас, оларны бак сөглөп, дарлап болбас дээрзин база айткан.

Хайгааралга алганы уругларга хамаарыштыр кеземче херээ үүлгеткен дөрт таварылга Тывага 2013 чылда бүртүктетинген (2012 чылда ийи турган). Оларның үжүнге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган, бир медээниң фактылары бадыткатынмаан.

А бо чылдың эрткен дөрт айында хайгааралга алган уругларга хамаарыштыр кеземче херээниң үүлгедиишкениниң дугайында үш дындадыг кирген. Үүлгедигни азыракчылар кылган болгаш бичи кижилерге каржы-дошкун хамаарылга-

лыг болганын хыналда тодараткан. Бо бүгү херектерниң талазы-биле кеземче херектерин оттурган.

Чижээ, Мөңгүн-Тайга кожунуң азырал болгаш хайгаарал килдизи азыралга алган оолду азыракчы эттеп турганының фактызын илереткен. Хыналданың түңнели-биле азыракчыга хамаарыштыр РФ-тиң КК-ниң 115 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгөн кеземче херээн оттурган, ол херек истелгедэ, Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилел азырал болгаш хайгаарал органының назы четпес кижини ол хамаарыштың хайгааралынче дамчыдарының дугайында доктаалын күш чок болдурган. Уругну өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза чедирер төпке алпарган, ооң соонда түр када азыраар кижиниң өг-бүлезинче дамчыткан.

РФ-тиң ИХЯ-зының муниципалитеттер аразының «Кызылский» килдизинде полицияның №8 пунктузунуң истекчизи 2010 чылда чеди харлыг оолду азыракчызының эттээниниң фактызын езугаар кеземче херээн оттурган. Оолду азырал болгаш хайгаарал органы интернат-

ка тургузуп каан. Ооң соонда ону өске өг-бүлө азырап алган. Ону азырап турган кижиле бурузун миннип чедип келген соонда, бо чылдың мартта кеземче херээн катап оттурган.

Кызыл районнуң эптештирилге судунуң суд участогу 2012 чылдың август 21-де-ле дамчыткан херекти мынчага чедир сайгарбаан, өөнүң иштинин азырап турганы бичи кижини өгнүң эр ээзи эттеп каан чүведир.

Мындыг херектерни сайгарып көөрге, уруглар эттээни дээш кеземчеге онаажып турар кижилер херекти эзирек тургаш үүлгеткен болуп турар. Араганы өг-бүлөгө бар акшаны, ооң иштинде уруглар пособиен чарып тургаш садып алыр дээрзи билдингир болгай. Уруг-

лары арага ишпезин дилээр-ге, ээдерээн эзирек ада-иелер оларны акшаны ижиптеринге шаптыктап турар деп санаар.

База бир чижек. Бо чылдың февраль 10-да Тес-Хемниң кожун эмнелгезиниң медицина-ның дүрген дуза чедирер станциязынче ийи будунуң салааларын доңуруп алган 10 харлыг оол дуза дилеп келген. Бо фактыны барымдаалааш, азыракчыга хамаарыштыр кеземче херээн РФ-тиң КК-ниң 156 чүүлү-биле оттурган. Ол дээрже назы четпээн уругну кижизидер талазы-биле хүлээлгени күүсетпээни дээш онаар харыысалга болур. Тес-Хем кожунуң прокуратуразының кылган хыналдазы ол бичи оолду азыралга алган херээжен кижиниң ашаа доктаамал эттеп турганын, а ол херээжен ооң эргелерин камгалаарының орунуга боду база аңаа хол чедип турганын бадыткаан.

Ол хүн азыракчылары эзирек боорга, ол бичи оол бажыңынче киреринден корткаш, херим иштинде чунар-бажыңче киргеш удуп чыдып алган. Ол соок бажыңга буттарының салааларын доңуруп алган. Амгы үеде оолду азырал болгаш хайгаарал органында эккелген, азыралды күш чок болдурган.

Чамдык оттуртунган кеземче херектерин боттуг барымдаалар чокта хаап кааптар чоруктар барын прокурор ажилдакчылар тодаратканнар. Ооң

чылдагаанын полиция ажилдакчылары когараан назы четпээн кижиле буруулуг азыракчының эптежи алганында деп айттып турар. Истекчи кижиле эттеп алган оол биле ону эттээн кижини канчаар эптештирикпекни билдинмес болуп турар.

Чижээ, Кызыл хоорайның прокуратуразы бо чылдың май 20-де Кызыл хоорайның ишти-ки херектер эргелелиниң 2014 чылдың февраль 9-та хагган херээн катап оттурган. Тускай (коррекциялыг) ниити билиг школазының кижизидикчи башкызы өөреникчини эттээн херекти соксадып каан турган. Мынчага чедир тодаргай шийтпир оон ам-даа үнмээн.

Бичи кижиге бодунуң өг-бүлезинге турарга эки болуру билдингир. Ындыг-даа болза, өг-бүлө бүрүзү чогумчалыг эвес болгай, чедир хынап, ылап-тап албайн чыткаш кайы-хамаан чок кижилерге уруг азырадырга улуг уржуктуг болур дээрзи ам билдингир апарган.

Хайгааралга алган уругларынга каржы-хажагай болганының факт бүрүзүн районнар прокурорлары хынап, назы четпээн кижини азыралга болгаш хайгааралга бергени хоойлуга дүгжүр бе дээрзин тодарадып турар, бир эвес хажыдышкын бар болза, азыралды болгаш хайгааралды күш чок болдура-рын чедип ап турар.

Бадма БАДМАЕВ,
Тыва Республиканың прокурорунуң оралакчызы.

Тайбың чуртталга дээш четтирдивис!

Мөгөйүз

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Амгы үеде Украинада байдал бисти, тыва эки турачыларның салгалдарын, канчаар-даа аажок дүвүредип турар. Фашисттер чоруктуң катал база «бажын көдүрүп», оо-хоран дег да-зылдарын тарадып эгелээнин көөргө, аарышкылыгы, хораданчыг-дыр.

Бо тураскаал-самбыраның ажитынганы школарың өөреникчилеринге, башкыларыңга, ада-иеге чүглө улуг чоргаарал болурундан аңгыда, төрөөн черивистин төөгүзүн оон-даа лам шинчилээринге күштүг идиги бээр деп бүзүрээр мен» — деп, Долбан Кара-оол чугаалааш, тураскаалдың самбыразын тургузарыңга дузалашкан улуска өөрүп четтиргенин илереткен.

Кежээкиниң 10 шак. Тиилелге өлү. Час оон-даа күштүг чаап гелээн. Ынчалза-даа маадырларны актып, оларга хүндүткелдин болгаш актышкынның езулалын бээр дээн ижилерге суггур чабс моондак бол-аан. Тайбың, хостуг амыдырал дээш мы-тынын, чараш, чаагай аныяк азынын артыңга каап, дайынчы ш-өөрүнүн, адаларының, акылары-ның, дуңмаларының чуртталгазының өөлгү минута, секундаларының хе-ечилери болуп, оон соонда боттары мы-тынындан чарылган дайынчы гбелеривис Украинада бөгүнгү айдалды дээрден көргөш, хомудап, глажып-даа турган ышкаш...

Сактышкынның чулазын кыпсы-биле ТР-ниң Чазааның төлээлери, үш структураларының ажилдак-ылары, Ада-чурттуң Улуг дайыны-ның хоочуннарының ажы-төлү база скелер-даа чыгып келген. Оларның разында Кызыл хоорайның Башты-ы Дина Оюн, хемчегге киржилгези-ин дугайында мынчаар чугаалады: Сактышкынның чулазын кыпсы-ыңга чылдың-на киржип турар бис. 941 чылдың июнь 24-те бистин ырган-ачавыс Хасан Салигаскар-вич Булгаков дайынче айттаныпкан. л Сталинград тулчуушкунунга чок олган. А ийи дугаар кырган-ачавыс ыка хөй мал-маганны фронтуга ду-аламчы кылдыр чоруткан. Ынчангаш ир дугаарында өгбелерим сактып, үндүткээри-биле кээп турар мен. айын үезин кижилер бүрүзү, ылаңгыя тыяктар, бодунуң чоок кижилери-иң салым-чолун таварыштыр билип, ларның эрес-дидим, маадырлыг оруун кезээ шагда бодап, сактып оруур уjurлуг».

Тыва Республиканың шериг комиссары Юрий Марков: «Сак-

тышкынның хүнү, сактышкынның чулазын кыпсыры дээр-ле, бир дугаарында, келир үениң салгалдарыңга уjur-уткалыг болуушкун-дур. Амгы үеде тайбың, чаагай, хостуг чуртталгавыс бистин кырган-ачалары-выс, оларның ачаларының ачызында тургустунган дээрзин кажан-даа ут-пас бис... Украинада байдал ышкаш чүүлдер өске черлерге катапта-лас болунам!»

Ирина Монгуш, Бай-Тайга ко-жуун: «Мээң 83 харлыг ачам, тыл-дың ажилдакчызы мени «Сактыш-

кынның чулазын» кыпсыр хемчегге ыяап баргаш, ол дугайында чугаалап бээрин дилээн чүве. Аныяк, ылаңгыя, эр хиндиктиг улустун хөйүн улуг чоргаарал-биле эскерип көрдүм. Акцияны белеткеп, эрттирип турары эки-дир. Мындыг хевирлиг хемчеглер аныяк салгалдың төрөөн чурту дээш харысаалгазын улам бедидип, аңаа ынакшылын оон-даа быжыктырар деп санаар мен».

Альбина Бирюкова: «Мен дайын чылдарының уруу-дур мен. Мээң ачам Иван Зуев Ада-чурттуң Улуг дайыны-ның киржикчизи. Ынчангаш меңээ бо хүн ыдыктыг хүн. Биске чараш, өндүр чуртталганы сөңнеп берген кижилер дээш кижилер канчап тейлеп, чүдүвес боор. Оларга күдүк басып, катап-катап мөгөйдивис. Тайбың чаагай чуртталга дээш, четтирдивис эрес-дидим дайынчылар!».

Азияна ТАУ. Чингиз СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралы-ның (парламентизиниң) ийиги чы-жының депутаттарының соңгулдала-рын белеткеп болгаш эрттирип турар үеде округ соңгулда комиссиялары-ның бүрүн эргелерин девискээр соң-гулда комиссияларыңга дагзырының дугайында

2014 чылдың июнь 11 №77/389-6
Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелеринин болгаш ре-ферендумга киржир эргезинин кол-кол ма-гадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 25 чүүлүнүн 1 пунктузунга, а ол ышкаш «Тыва Республикага соңгулда ко-миссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 11 чүүлүнүгө дүүштүр Тыва Республиканың Соң-гулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралы-ның (парламентизиниң) ийиги чыжыны-ның депутаттарының соңгулдаларын белеткеп болгаш эрттирип турар үеде округ соңгул-да комиссияларының бүрүн эргелерин де-вискээр соңгулда комиссияларыңга капсы-рылга езуугаар онаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувин-ская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республикада участок комиссия-ларының составтарының курлавырын немей четчелээринин дугайында

2014 чылдың июнь 11 №77/391-6
Кызыл хоорай

2012 чылдың декабрь 5-те Россияның ТСК-ның №152/1137-6 доктаалы-биле ба-дылааны участок комиссияларының состав-тарының курлавырларын четчелээринин болгаш участок комиссияларының состав-

тарының курлавырларын участок ко-миссияларының чаа кижигүннерин томуй-лаарының чурумунуң 11, 18 пунктуларын удуртулга болдурга, Тыва Республикада участок комиссияларының составтарының курлавырларын сайгарып көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бо доктаалды парлаан хүнден (ин-формастыг дыңнадыгны кошкан) Тыва Республикада участок комиссияларының составтарының курлавырларыңга немей кириери-биле 25 хонуктуң дургузунда са-налдар чылдазын чарлаар.

2. Тыва Республиканың кожууннар (хоорайлар) девискээр соңгулда комис-сияларының даргалары соңгулда чорудул-газының киржикчилери-биле (политиктиг партиялар-биле, хөй-ниити каттыжышкын-нар-биле, чурттап, ажилдап, албан хаап, өөренип турар черинин аайы-биле соңгук-чулар-биле, муниципалдыг тургузулар-ның төлээлжилге органнары-биле) Тыва Республиканың участок комиссияларының составтарының курлавырынче саналдарны чыыр.

3. Бо доктаалды Тыва Республиканың кожууннар (хоорайлар) девискээр соңгул-да комиссияларыңга чорудар.

4. Информастыг дыңнадыгны парлаар кылдыр республиканың «Тувинская прав-да» болгаш «Шын» солуннарынче чорудар, Тыва Республиканың Соңгулда комис-сиязының Интернет-сайтызыңга кириер.

Тыва Республиканың Соңгулда ко-миссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комис-сиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

Полиграфия организацияларының, хуу сайгарлыкчыларның, телерадио-дамчыдылга болгаш доктаамал үнер парлалга үндүрүлгелеринин органи-зацияларының кичээнгейинге

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыжыны-ның де-путаттарының соңгулдаларын 2014 чылдың сентябрь 14-те эрттириери-биле холбаштыр соңгулда кампаниязының үезинде агитация материалдарын белеткээринин талазы-биле ачы-дуза чедирерин күзөөн полиграфия организациялары, хуу сайгарлыкчылар, телера-диодамчыдылга болгаш доктаамал үнер парлалга үндүрүлгелеринин организациялары «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдала-рының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 59 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүш-түр агитация материалдарын белеткээринин талазы-биле ажилдың, эфир үезинин, пар-лалга шөлүнүн өртөөнүн хемчээлиниң (Россия Федерациязының валютасы-биле) болгаш өске-даа негелделерин дугайында медээлерни 2014 чылдың июль 11-ден орайтатпайн парладыр болгаш ол-ла хуусаада Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, каб. 210, тел. 2-10-19, 2-10-21 деп адрессте Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче кириер уjurлуг.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

ДЫҢНАДЫГ

Бии-Хем кожуунуң девискээр соңгул-да комиссиязының кижигүнү хүлээл-геден Д.И. Хаджиевти хостаарының дугайында

2014 чылдың июнь 6 № 77/395-6
Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыла-рының соңгулда эргелеринин болгаш ре-ферендумга киржир эргелеринин кол-кол ма-гадылалдарының дугайында» Федерал-дыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр ажилдап турар черинден комис-сия составынче депшиттирген Бии-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссия-зының бадылаар эргелиг кижигүнү Демян Исакович Хаджиевтин билдиринишкинин өөренип көргөш, Тыва Республиканың Соң-гулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1965 чылда төрүттүнген Демян Иса-кович Хаджиевти Бии-Хем кожуунуң де-вискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кижигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувин-ская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда ко-миссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комис-сиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

Бии-Хем кожуунуң девискээр соңгул-да комиссиязының кижигүнүнүн бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгул-да комиссиязы боттарының кандидаттарын депшидип турар, Россия Федерациязының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) депу-тат мандаттарын хуваарыңга киржир эр-гелиг политиктиг партияларга, хөй-ниити каттыжышкыннарыңга, Бии-Хем кожуун-нуң Төлээлекчилер хуралыңга дорт, ал-бан хаап, ажилдап, өөренип, чурттап ту-рар черлеринин аайы-биле соңгукчуларга Бии-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кезинин (бадылаар эргелиг бир кижигүн) томуйлаарының дугайында саналдарны хүлээп ап эгелээнинин дугайы-ны дыңнадып тур. Бии-Хем кожуунуң де-вискээр соңгулда комиссияларының составы-нга кириеринин дугайында саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден он хонуктуң дургузунда 667000, Тыва Республика, Кы-зыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб.210, тел. (39422) 2-10-09) деп адреске кирип болур.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Хей аъттарын фронтуга берген Ондар Кур-Базыр Донушович.

Мээң төрүттүнген черимни бижээн херечиледе, мени Ийме сумузуңга бодараан деп бижиң каанын, элээн улгады бергеш, паспорт кылдырып тургаш номчааш, боданы берген мен. Мен бо Улаан-Бырааның кыштаанга, чайлаанга-даа төрүттүнген болзумза, Ийме сумузуңга төрүттүнген дээрге, чангыс черге төрүттүнген ыш-каш кылдыр билген мен.

Шаандан тура, чоок-кавыда чон, бо черни Улаан-Быраа (Кызыл-Чыраа) деп адап, ырлажып-даа турган. Кажан Тыва Совет Эвилелинге каттышканын сөөлүндө, бир дарга документ бижириңге таарымча чок узун ат-тыр дээш, ол төөгүлүг атты, кыска кылдыр Ийме (Ий мен) деп бодунуң тып чогааткан адын езугаар чон-биле чугаалашпайн солуп каапкан, оон эгелээш Улаан-Быраа деп ат узун болгаш, ынчаар кызаттырган дээр чүве.

Ийме дээрге Хемчиктин солагай талазында Улаан-Быраага хамаарышпас улуг ала дагны ынчаар адаар. Ону Улаан-Бырааже чоокшулап орган кижикайы ырактан-на көрүп каар. Хемчик кашпалының эгезин ол даг салган.

Бир эвес Ийме дааның чанынга чеде бээр болзуңарза, шынап-ла, ооң Хемчикке кирген чартыы хей каът бажыңның ханазы ышкаш кадыр ийлиг. А кырын көөрге орту шөлдериң, орус эзер ышкаш хертее берген турар. Ооң хүнче талазында чамдык даштары ак, өскелери көк-көк боорга, даг ала кылдыр көстүр. Чанынга (ыяш, даштыг Хемчик ол чарыы эвес) машина оруу чеде бээр турган болза, чугай дажын аңаа өрттедил болур турган боор. Канчал билир, ында даг-дүгү-даа чыдар чадапас.

Шаанда тыва кижилер хуу амыдыралдыг болгаш, хемнер аайы-биле аңгы-аңгы чурттап чораан. Ийме сумузуңуң девискээринге хей быдаргай араттар чурттап турган боорга, ону тос арбан кылдыр чарган. Ооң девискээринге Баян-Тала сумузуңуң кызыгаары Өртең-Оваадан Хөр-Тайганың Шеле деп черин-

ден Хемчикти куду база Улуг-Хем кыдыы Улуг-Уруга болгаш Баяжыдан Сесеге чедир кирип турар.

Чөөн-Хемчик кожуунуң төвү Чадаана хоорайдан ооң эң ырак арбанынга чедир 200 км хире бар. Аңаа чедир хей кадыр кашпалдыг, оруу берге суму. Ийме сумузуңуң кызыгаарлажып турар черлерин алыр болза, Красноярск край, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Шаңчы, Баян-Тала болгаш Ишкин. Ол сумуга кирип турар арбаннарның адын, турар черлериниң ады-биле адаан: Улаан-Быраа, Хомужак, Сесеге, Баяжы, Улуг Шеле, Кужур, Теректиг, Шом-Шум, Улуг-Уру.

Ынчан мен Кызыл хоорайга башкы эртеми чедип алгаш, республиканың кайы-даа сумуларынга ажылдап чорааш, Улаан-Быраага, азы Ийме сумузуңда ачам сугга чайгы дышта-нылгамда, сагынганым чидир, сагыжым оожургадып, амырмендизин айтырып албан баар турган мен.

Бир катап ачамдан: «Бо сумуңуң чамдык арбаннары кайда турарың?» деп айтырымга, ол холу-биле бодун долгандыр дагларже, ховуларже болгаш Хемчик куду бедик-бедик кара, ала даглар ыңдынче имней айыткаш: «Мынаар ырак черлерде турар арбаннар база бар» — деп кагды. Мен оларны санап адаарымга-даа, бо ооң кайдаазын билир эвес дээш, анаа-ла турар уун айтып турар хире болган.

Ол чайын Ийме сумузуңуң даргазы Тулуш Оскур арбаннар кезип, чизе кылыр деп турарын дыңнап каан мен. Төрээн черимниң сумузуңда кижилер канчаар, кайда чурттап турарын билип ап, таныжып алыр бодай берген мен. Айттангаш өглер кезип чорупкан бис.

УЛААН-БЫРАА

Бо арбанда авам, ачам чурттап турар болганда, ону эки билир мен. Улаан-Быраа Хемчиктин оң талазында чыдар, Хемчикке үскен Берт-Хая, Кара-Даг, Ак-Кожагар, Теректиг-Чарык деп даглар база Баян-Тала сумузу-биле кызыгаарлаттынып турар. Хемчиктин арыгларының кыдыында улуг шык бар. Оортан кижилер сизин кезип алгаш, мал азырап чораан. А ол шыктын ортузунда черден үнген кызыл-кызыл талдарның күскээр бүрүлери дүжүп каарга, көскү, чаражы кончуг, кып-кызыл апаар. Ону бо чер улузу Кызыл-Чыраа деп адай берген. Шаанда моолдап «Улаан-Быраа» деп адап турган дээр. Бо шыктын адаанда аалдар чайлаар Шык-Адаа дээр чайлаг бар. Ачам суг аңаа чайлаар.

Ачам суг Хемчик кыдыыңга чайын чайлаар боорга, мен сугга бичимден-не эштип өөренип алган мен. Ынчан Хемчикке, ооң кара сугларынга балыктын хөйүн чүү дээр! Ону тудуп чиир

чүве деп билбес турган бис. Арыг кара сугларда балыктарны көөрүвүске, иткилежип турар, имилеме хөй. Бичиилери сугнуң кырында, улуглары оларның адаанда турар болган. Кежээ мен авамга ол хөй балык дугайын чугааларымга, ол: «Сугда кижини чиптер улуг балыктар бар, ынаар барбаңар, ол сугга эжинмеңер» — деп чагыр. Оон бис кайда улуг балык барыл дээш, ону көөр бодааш, сугну уннаштыр маңажып, дилеп турар бис. Сугга балыктар чаңгыс аай шимчеп чоруп турар боор чораан, чаражы аажок.

Чайын ачам сизин бөлдүрер дээш, адынга мени ушкарый алгаш, ол кара сугну сүстүрүп кежерге, хөй балыктарны адының буттары-биле

Сат Өлзей-оол Чымбааевич алдарлыг мал эмчизи.

өлүр бастырып каапты аа деп бодаан мен. Сөөлүндө көөрүмге, балыктар өлбээн-даа болчук.

Оон бээр 70 хире чыл эртен. Бо сугларда балыктар төнгөн, чүге дээрге черивистидаа, балыктарны-даа камнап, өстүрүп билбес болганыыс ол. Маңаа, биезгиде ышкаш, балыктарны мен кайын көөр мен, амгы аныктар олчаан көрбес чадапас.

Моон ырак эвесте, кызыл-хараганнар аразында, черден дөгдөңейнип үнген кара суг бажын билир мен. Кижикайы ону пактаарга, башка соок дош дегзипкен дег. Изигде кижикайы ол сугну ижиксээр чүве. Ол радоннуг суг-дур ийин. Амгы үеде оон чонга ажыктыг, суксунну чүге кылып болбас деп.

Хемчик кыдыында Көк-Терек ховузуңга чер суггарар ийи буга суу турган: бирээзин алдыы, өскезин үстүү дээр. Шын ажыглаар болза, чаңгыс буга суу аңаа чурттап турган кижилерниң тараа тарып алырынга четчир. А ол үеде казак мал-маганың араттарга үндүт онаап эгелээн. Чижеглеп чугаалаарга, элээн каш га тарааны суггарып, тарып өстүргеш, күзүн ынча килограмм тарааны садыгга дужаар. Ынчан чонга ийиги буга суу херек апарган. Чизе сөөлүндө, мал бажының санынче черни басканы, ошту ойттап, сугну ишкени дээш, акша-биле база үндүттү оларга онаап турган.

Көк-Терек ховузуңга чон

кызыл-тасты, арбайны, чингетарааны болгаш суланы тарып алырлар. Дүжүдү хомудал чок болур. Тараа барда, кижикайы ажыр-бас дээри шын. Авам биске тарааны хооруп бээрге, ону соктап, дээрбедеп тургаш, кылып алгаш, тодуп чордувус, өзүп-даа келдивис.

Улаан-Быраага мал-маганың кижилер хөй турган. Муң чылгылыг бай Ондар Баазаң Чалаңны ам-даа чамдык кижилер утпаан боор. Бо черниң кижилери хөй, өшкү, инээн Хараганныг-Ховуга, Теректиг-Чарыкка болгаш Кызыл-Бутка кыштадып турган. Олар мал-маганың чайын Хөр-Тайгага семиртип ап, Кум-Суунга күзедип алырлар.

Бо арбанга диленип чурттап чораан кижикайы чок, шупту малдыг, ажылдыг. Улаан-Бырааның чону кежээ болгаш мал-маганы хөй турганын кожазында сумулар билир. Ада-чурттуң Улуг дайынынче, Кызыл шериглерге фашистерни чылча шаап тилезин дээш, араттар боттарыңга чаңгыс-даа аът арттырбайн, шуптузун фронтуга бергеш, белерин арттырып ап турган. Олар Көк-Аяңдан эзерлерин чүктөп алгаш, кылаштажып чанып кээп турганын көргөн мен. Фронтуга Ондар Курбаа 14 аът, Содунам Ондар 7 аът, Ондар Байлак 10 аът дужааган.

Чөөн-Хемчик кожуунундан фронтуга берген 950 хире аъттарны Абаканга чедир сүрүп, хүлээдиринге бистиң бо арбандан Тыва Арат Республиканың шеринден чаа халажып келген, мээң кады төрөөн улуг акым Балдайган Содунамович Ондар изиг күзелин илереткеш, эки кадарып чедиргеш, хүлээдип берген. Дайын төнери билек, ону «Германияны тиилээни дээш» деп медаль-биле шаңнаан.

Улаан-Бырааның девискээринде төөгүнүң тураскаалдары бар. Улустуң чугаазы-биле алырга, аңаа шаанда хөй көжээлер турган дээр. Ам Каът-Хавак дужунда ховуда чаңгыс улуг, көк даш көжээ арткан. Ооң чоогунда ховуну Көжээ-Ховузу деп адаар. Оон ырак эвесте улуг малгаш бажыңның (шивээниң) буступ калган халналарының изи ам-даа чыдар. Тываның эртемденнери ол көжээни каскаш, адаандан тыва кижилерниң ажыглап чорааны бижектен эгелээш элээн хөй эт-септи тыпкаш, Тываның чуртшинчилел музейинде салган. Ында «Иймеден тыпкан» деп бижиң каан. Улаан-Бырааның үстүндө Хая-Бажының Хемчикке кирген туруунуң калбак даштарында хөй бижимелдер бар.

Улаан-Бырааның адаанда улуг Кызыл-Сүүр деп даг бар. Ооң Хемчик-биле каттышкан черинде, улуг туруг хаяны «Кыстаар-Одуруг дээр чүве. Кижикайыңдан туругже көргөш, ында одуруг барын эскербес. Дагның ыңдында Хүн-Көрбестин бетинде Шык-

Адаанга аныктарның «ойлааштап» ойнаарда ужуражыкыска оруу боорга, ону Кыстаар-Одуруг деп адаан хире туруглап эртери билбес кижикайы берге.

ИЙМЕ СУУРУМ

1950 чылдың январь, Улаан-Быраадан эгелээш, Улуг-Уруга чедир чон школаның бичил улуг класынга чыгып келген. Ийме сумузуңга колхоз тургуз хуралдаан. Аңаа Чөөн-Хемчик кожуунуң партия комитетиниң бирги секретары турган Константин Дилгичек киржикайы чонга байыр чедирип, чагыберип тургаш, колхозтуң ады В.И.Ленинниң ады-биле адаарын сүмелээрге, колхозчулар чүүлдүгүнүп, чаңгыс үн-бил хулээп алган.

Ынчаарда Ийме сумузуңуң Көжээ-Ховузуңга колхоз төвүнүң баштайгы бажыңнар көстүп келген.

Кыжын сөөртүп эккеп алгачудуктарыңдан чеди аал чурттаар бажыңнарны часкаар туду дооскан. Ол чылдың төнчүзүң чедир он дөрт бажыңны туткан. Колхозчулар улуг өөрүшкү биле өгдөн ыяш бажыңнарже баштай көжүп кирген. Оон эгелеп ол суурну Ийме сууру деп адаан.

Эки ажылдаар, идепкейлиг, ак-сеткилдиг тудугжулары Монгуш Балчыңмаа, Сат Ак-Оол, Сат Сундуп, Ондар Дөстен, Ондар Хеймер-оол, Ондар Шактар-оол, М.Думен-Байыр, М.Конгар. Ынчан Чадаана таварып Кызыл кирер чүк чок машина бүрүзү Сесегеде шаңга албан келгеш, тараа чүдүрүп алгаш чоруур турган. Колхоз баштаар чериниң бирги сорулгазы — Кашпалдың эң ырак арбаннарының өг-бүлелерин көжүргөш, бажыңнарга баштай олуртуру турган. Шом-Шумдан аалдар көжүп келгеш, суур чоогунга хонуп эгелээн. Колхоз даргазынга Ондар Дудераа, а суму даргазынга Монгуш Шаалый соңгуткан. Күрүне колхозка халас акша бербес, ону чүгле чээли-биле алгаш, мал-маганын саткаш, төлээрин колхозчулар билип турган. Кижикайы бүрүзү хүлээнген участогунга харыскалгалыг ажылдаары чугула апарган.

Баштайгы автомашина ГАЗ-51 колхозка 1951 чылдың сентябрьда келген. Ону улус «кадайлар машиназы» дээр турган. Чүге дизе, колхозтуң акша-хөреңгизи эвээш болганы-биле өг-бүлө бүрүзү саржаг чыып тургаш, ооң өртээ-биле садып алган. Ол ажылга эң ылаңгыя херээжен улус дыка идепкейлиг киришкен. Автомашинаны чолаачылаптар кижикайы ынчан Иймеге чок, ынчангаш Баян-Таладан Кара-Сал Алдын-оолду, ооң соонда Чадаана хоорайдан Елисеевти көжүрүп эккелгеш, чолаачыладып турган. Оон Иймеден Монгуш Чимит-оолду Кызылче чолаачы сургуулунче

«Төрөөн чуртун төөгүп берем»

СУУРУМ

редип чоруткан. Ол Иймеден чылаачы болган. Колхоз-сөөртүр машина база аларган.

Колхоз даргазы малчын огу болгаш кижиге-даа, таа тараа улуг ужу-дугу деп билген. Сесеге хову тарыыр бодап алгаш, ооң тузунга төп шаңны кылдыр- Анаа кызыл-булуң, чунар- аңмаар дээш тудуглар- немей туткан.

Чазак колхозчуларның баштайгы дүжүдүн бедии-би- үнелеп, колхоз даргазы Ондар Дүдарааны Ленин, а Ондар Т. Самбууну «Күш- кылдың Кызыл Тук» ор- дени-биле шаңнаан. Оон дээш, Сесеге Тыва Респуб- ликада тараалаң хову деп сыкпайн келген. Колхоз- таага көк «Волга» ма- шинаны база берген. Ол чы- н колхозчуларның өөрүш- түү аажок болган.

Суурнуң бот чогаадыкчы ин- ери Монгуш Дүктүг-Кулак тургузуун шыйып эк- тен, тудугжулар ону өөре- көргөш, чүүлдүгзүнгенер. Түтү тудуп кирипкеш, алды болгаш доозупканнар.

Кижиге бүрүзү анаа орбас, ылдаксаар болганда, баш- ы үеде тудугга саманы, йбуну дыка ажылгап тур- га. Тууйбу-цеги чүгле кол- ху хандырган эвес, харын- дуциязын өске черлерге- да саткан, кадаглар, будук- дээш, өске-даа тудугга- рек чүүлдерни садып алган. Тудугжулар-биле деңге, хозтуң чазанылга цегинге- ылдап турган салым-чаян- шеве кижилерге Ховалыг- дан-Доржу, С.Чаданма, Бадың-Өлчей, М.Дакпай- нааржып, чеже соңгалар,- ктер кылбады дээр. Ол- та бажың ажыглаттынмай- н болгай. Чуга, кылын ман- ар чокта тудуг база туруп- баш диликчилери — Да- н Сат, Дагба Сат, Кенден- Дас-Эник М., Балчыңмаа- О.Шактар-Сүрүң, Намдак- монгуш.

Өске суурларга бодаарга, н суурум Иймеге эмнел- чери турган. Ону кожуун- нден эң ырак суур дээш- ык камгалал талазындан, нун дилээн езугаар туткан. эмнелге ам-даа бар, боду- та ажыктыын шынзытканы- ында хөй чылда ажылдап- ар эмнелге эргелекчизи- терина Базыр-ооловна Он- ның үлүү улуг.

Суурнуң чурттакчыларын- амыдыралче кириеринге- ичинин лампазы улуг ужу- ралыг болуп, бажыңнар- ыкты берген.

Колхозтуң эге чылдарын- мен көөрүмге, ачам доруг- ын тергелеп алгаш, 250- тире демир доскаарларны- ып алган, Чадаанадан со- каны сөөртүп алгаш, Сесе- чедирип турган. Ооң эрт-

кен оруун бодаарга чүс ажыг- километр бар. Бир хонгаш ке- лир кижиге.

Суурга баштайгы комсомол даргазы Ондар Коңгар-оол Дүтпеңеевич.

Чадаанадан сумуга со- луннар, журналдарны эккээр дээш Ондар Мытпыыла, Он- дар Натсык-Доржу Ийме суур- дан хоорайже 50 километр орукче кара эртен үнгөш, орай кежээ албан келир тур- ганнар. Бо ажылга эки аът- херек дээрзи билдингир. Бир- эвес почтаны өйүндө эккелбес- болза, буруудаарын билип- турганнар.

Суурга клуб улуг ажылды- кылып чорудуп турган. Ийме- ге бирги клубтуң директорун- га Тываның алдарлыг артизи, хөөмейжи Дакпай Чаланович- Монгуш ажылдаан. Уран чүүл- талазы-биле эртемниг кижиге- болгаш, клубка концерттер- ни белеткеп, сцена культу- разынга кижикчилерин өөре- дил турган. Ооң сыгытырын, хөөмейлээрин аныктар дың- нап өттүнүп, боостаазын ше- неп-даа, өөренип ап-даа тур- ган.

Россияның болгаш Тыва- ның Улустуң хөөмейжизи Он- дар Коңгар-оол, Борис Мон- гуш клубка Дакпай Монгуш- акызының сыгыдын дыңнааш, сыгыт-хөөмейлээр артистер- болганы ол.

Сценаже үнерде идик-хеп- талазы-биле берге турган-даа- болза, шүлүкчү Ондар Арак- чаа Чүлдүмовичинин эгелээш- кини-биле клубка «Сесегениң- ыраажызы» деп уран чүүл- бөлүү тургустунган. А Ондар- Аракчаа шүгүмчүлекчи бол- гаш каттырынчыг шүлүктери- биле көрүкчүлериниң сонур- галын чедип алган. Баштайгы- үеде баян концертке ойнаар- кол хөгжүм херексели тур- ган. Сөөлүндө улгаттырган- электри үнүг гитаралар тып- тып келгенде, ону ойнавас-ла- кижиге чок апарган.

Ийме ортумак школазы- тургустунганындан бээр 74- чыл болур. Ол үеде Ийме- школазынга дыка хөй кижиге- өөренип чораан. А өөре- никчилериниң саны бир өөре- дилге чылында 490-500 кижиге- чедип турган. Ол школадан- 700 ажыг өөреникчи ортумак- билигнин документизин ал-

ган. Ийме ортумак школазын- Уран-оол Алдын-оолович Он- дар алдын медаль-биле, Ай- лаана Борисовна Ондар, Айы- раа Алдын-ооловна Монгуш- мөңгүн медальдар-биле доос- каннар. Олар ам республика- ның янзы-бүрү адырларында- ажылдап чоруурлар.

Орус дыл башкылары- С.И. Косова, Э.Б. Цаллаго- ва эки билиглерни берип чо- раан. Школага хөй чылдарда- Тыва Республиканың алдар- лыг башкызы А.С. Ондар, РФ-тиң улус өөредилгезиниң- тергининери Салчак Конгар, Салбак-Кара Экер-ооловна- Ондар, Дорлушпан Калзанов- на Сат, Александра Шактар- овна Монгуш, Дыртый-оол- Настыкович Ондар ажылдап- чорааннар. Чөөн-Хемчик ко- жуунда Ийме школазынга Ал- дын-оол Сангакович Ховалыг- бир дугаар баскетбол шөлүн- кылгаш, өөреникчилерни бол- гаш аныктарны ойнадып, өөредип эгелээн. Ооң өөре- никчилери кожуунга хөй катап- тиилеп, чемпионнаан.

Ийме сууру. Ажыл-агыг- га эде тургузуушкун эгелээн. «Ам коммунистиг партия би- сти башкарбас, боттарывыс- билер бис» — дээн дамчыр- чугаалар оон-моон дыңналып- турар апарганда, удаваанда- суурумда гараж куруглаан, машина, тракторларны тура- лаан кижилер боттары хуужу- дуп апарган. Совхозтуң мал- маганын чамдык малчыннар- боттары билер болу берген. Суурга бажыңнар хос арткы- лаан, ээлери ажыл тып алыр- дээш, бажыңнарын кагаш, хоорайже көжүп чоруткан. Совхоз хоозуралга таваржып- эгелээн...

Ада-иезиниң өстүрүп чо- раан мал-маганындан 2500- хой, өшкү, оларның иштинден- төрүүр хой, өшкүнүн саны- 1610, 70 аът, 15 төрүүр бе- лер болгаш 10 төрүүр хаван- нар, бир трактор, машина, комбайн эки кижилер холун- га артканын чон билер. Ону- өстүрүп, ажылдап, чурттаар- дээш, суурнуң чону дугуржуп- алгаш «Улаан-Быраа» деп- биче бүдүрүлгө тургузуп ал- ган. Ооң даргазынга Өлчей- Монгушту соңгаан. Оон бээр- 20 чыл болган. Ам хой, өшкү- 5000 ашкан, чылгы 150 чет- кен. Көк-Теректиң суггарылга- системазынга тараа, сигенни- тарып, чурттап турарлар.

Бо суурда хөй оолдар, кыс- тарны эр-хейлер деп мактап- болур. Олар суурга чурттап чо- раан ада-иезиниң мал-маганының- когун үспээн, чагыын утпаан.

Ийме суурувусту сайзыра- дып, эки чурттаар дээш, сагы- гыр-тывынгыр болуп, шудургу- ажылдап, аас-кежиктиг болуру- нарын күзеп, силер дээш сагы- жым аарып чоруур-дур, чаңгыс- чер чурттугларым!

Алдын-оол ОНДАР, хоочун башкы.

ӨӨР-ӨНЕР ӨЗҮП КЕЛГЕН

Угбашкылар: Люба, Вера, Чечена, Катя, Надя.

“Өскүзүнден өлбөс” ди- жир. Мээң бүдүн өскүс- арткан чээннерим боттары- азыранчып өзүп келген. Ол- кыстар, оолдарым дугайын- да бижи ор мен. Оларның- ада-иези Октябрь Чадамба- евич Монгуш тыва дыл баш- кызы, бот тывынгыр уран- чүүлге талантылыг, шүлүк, чогаал номчуй бээрге, кижиге- магадаар. Уругларының ава- зы Олена Оюновна орус дыл- башкызы. Бир катап Кызыл- га төп радиодамчыдылгага- дикторладыры-биле чалаар- га, ажы-төлү арай чаш боор- га, соңгаарлаткан-даа чүве. Ооң адазы Баян-Тала чурт- туг Шынажык, мээң авамның- төрели болур кижиге.

Октябрь, Олена Монгуш- тарның өг-бүлезинге 5 кыс, 2 оол төрүттүнген. 1960- чылдарның ортаа үезин- де Чыраа-Бажы суурнуң эң

тукчузу. Анаа ажылдаар- мурнунда республикалар- ның аңгы-аңгы кожууннары- ның школаларында ажылдап- чораан. Ол көдээниң-даа, хоорайның-даа амыдырал- чуртталгазын эки билер. Уругларының адазы Виктор- Михайлович-биле эптиг, на- йыралдыг чурттап, бурунгу- өгбелерниң езу-чаңчылда- рын сагып, Чырыткылыг VI- кү Далай-Лама Башкының- өөредиглеринге чедип ту- рар.

Верадан бичези Надеж- да Кызыл хоорайда ажыл- дап турар. Угбашкыларның- үш дугаары Любовь ТР- ниң Саң-хөө яамызында, дөрткүзү Чечек Москвада- Н.В. Склифосовский аттыг- эртем-шинчилел институтун- да эмчи, бешкизи — Екате- рина АКШ-та чурттап чоруур. Эр дунмазы Хеймер-оол

“Дуңмаларын эктинден элетпейн, хырнындан аштатпайн, эртем-билигге чедирип, өстүр азыраан.”

кедээзинде хову талазын- да узун шөйлүп чоруткан, амгы Титов кудумчузунда 17- дугаар ийи аал ишти чурт- таар бажыңга чурттап турган- үвисте, мээң ажы-төлүм- биле кады үстүндө адааным- өг-бүлениң уруг-дары чаш. Олар бажыңнарывыс чанын- га кады ойнап өскөн.

“Өртемчейиниң үүлезин- өртээр эвес, баглаар эвес”. Вера Октябьевна школа- чы чылдарындан эгелеп- төлөттиг, мөзү-бүдүштүг, эки өөредилгелиг, ажылгыр- турган. Авазының овор-хе- бирин ол олчаан дөзөп ал- ган. Ол дуңмаларын эктин- ден элетпейн, хырнындан- аштатпайн, эртем-билигге- чедирип, өстүр азыраан. Ооң бир дугаар дооскан эр- теминиң аайы-биле башкы. “Политолог, дээди, орту- мак өөредилге черлеринге- социал-политиктиг эртем- нер башкызы” — ийи дугаар- дээди эртеми. Амгы үеде- Вера Октябьевна Москвада- “Стандарт” фирманың удур-

Кызыл хоорайда, а хеймери- Эрес шериг албан хүлээл- гезин эрттирип тургаш чок- болган.

Вера Октябьевна студент- чылдарында кады чурттаан- эжи Виктор Михайлович- биле өскүс дуңмаларының- ада-иезин солаан буянныг- өг-бүлө. Дуңмалары оларга- өөрүшкүзүн илередип, черге- чедир мөгейип чоруур. Бы- жыг туруштуг, төрөл бөлүү- нүн, чер-чуртунуң төлөттиг- кызы Вера Октябьевнага- быжыг кадыкшылды, узун- назынны күзедим.

Өлүм кызаан
чуртталгадан
Өскээр чайлаар
орук турбас.
Өөр-өнер, хоор чоннун
ачызында
Өскүзүнден түрөвейн
чурттап чорлар.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун.
Чыраа-Бажы сумузу.

ЧОННУҢ ЭРТИНЕЗИ – ЧҮГЛЕ ООҢ ӨНЧҮЗҮ

2014 чылды культу-
тура чылы кылдыр
чарлап каан төлээде,
Тыва оран-таңдының
культуразына бердин-
ген болгаш чонунуң
амыдырал-чуртталгазы
дээш кызып-кылайып
чоруур тускай эртем-
ниглерниң дугайында
чырыдыксап тур мен.

Оларның уран чүүлге
болгаш эртем ажылы кы-
лырынга-даа кириген үлү-
гуузу улуг. Оон-моон кел-
ген эртемденнер оларның
кылып каан ажилдарын
айтып, адын адавас, чет-
тиргенин безин илеретпейн,
материалдарын анаа-ла
чыып алгаш чоруй баар.
Ындыг-даа болза бүгү
чон культура ажилдакчы-
ларының кызымак ажылы-
ның дузазы-биле чонунуң
чүгле уран чүүлүн эвес, а
езу-чаңчылдарын сагып,
йөрээлдерин салгап, ырла-
рын аныак-өскөн чайгаар
ырлажып, сайзырадып,
тыва чоннуң төөгүзү бо
хүн эвес, а үе дүпте тывыл-
ган деп чүвени дараазын-
да салгалдарга дамчыдып,
тыва кижилер боду дылдыг,
төөгүлүг деп чүвени бүгү
делегейге көргүзүп, ырла-
жып чоруурлар. Ынчангаш
олар культураның сайзыра-
лынга кончуг улуг идигни
берип турарлар. Мен ону
1975 чылдан эгелеп эртем
ажылын кылбышаан көрүп
келдим.

1981 чылда Чөөн-
Хемчик кожуунунга Зоя
Кертик-ооловна Балчыы-
рак тыва хомустарга турас-
каадып улуг фестиваль
эрттирген. Тывалар 8 аңгы
хевирниң хомустарын көр-
гүзүп, бир дугаар черни
алган. Якуттардан чаңгыс
И.Шишигин келгеш, хек
эдерин көргүзүп тургаш хо-
мустааш, чер албады. Ооң
соонда якут хомусчу боду-
нуң чуртунга чеде бергеш,
кончуг улуг хомус төвүн
тургузарын А.Решетникова
деп эртемденинге айтып
бээр, ол эртемден улам
сайзыраткаш, Якутияның
хомузунга чедер хомустар
чок дээш, мастерскаязын
ажыткаш, бүгү делегейде
оларга чедер хомустаар ки-
жилер чок кылдыр хо-
мустап үндүрүпкен. А Ты-
вавыста хомуска ойнаарлар
ам үзүктелген. Ам безин
хомустары төнүп, чаа-ла
ийи дугаар хомус чыыжын
эрттирип турар. Тывалар
бар чүвезин бүгүдөгө көргү-
зүп, идеязын берип аар эл-
депдиг улус. Ону бичин-ле
углап хомустаар, азы “ү-ү”
деп хөөмейлээр чон “хуу-
жудуп” алгаш баар. Ам
безин Кыдаттың институт-
тарында сыгыт-хөөмейни
Тывадан өөренип алган хи-
резинде, студентилерге Кы-

даттың тускай уран чүүлү
кылдыр өөредип турар.
1992 чылда Голландиядан
келген Шапошников куль-
тураның кезек улустары-
ның дузазы-биле хөөмейни
коммерция кылып алгаш,
машина-хөлүн мунуп алгаш,
кожууннарны эргий кезип,
хомус, сыгыт-хөөмейин би-
жидип алгаш, бодунга улуг
бизнес кылып алды.

Хөөмей-сыгытты каш
доллар дээш япон, кыдат-
тарга шагда-ла садып эге-
лээн. Бичии суй-белек
тутсуптарга, карак көзүл-
бестеп, чүзүн-даа садыптар
аларган тывалар-дыр бис
ийин. Ол дээш харыысалга
кымга онаажыр ужурулгу?
Ону кым харыылаарыл?
Япон театрже кирерге, өске
кижиге чажыдын көргүспес
чон чорду, ону мен Токиога
көрдүм.

Тывага кээп турган
японнар база хомус тала-
зы-биле Токиода улуг төп
тургузуп алган. Лео Тада-
гава 1993 чылдан эгелеп
Тываның хомусчулары-биле
ажылдап акша-хөреңгини
ажылдап ап турар. Мен
бодумнуң чонумнуң хо-
мустарын 1000 акша-би-
ле деткимче болзун дээш,
өжөгээр садып алдым.

Чоннуң эртинезин ын-
чалдыр чашканнап болур
бе? Делегейде кара чаң-
гыс эртем талазы-биле
быжыглап каан “Хөөмей”
төвүн ап кааптар сагыштыг
улустар база бар. Шупту
уран чүүлду профессионал
болдурбайн, бот-тывынгыр
хевирлиг болзун дээрлер
көвүдөп турар апарган.
Өске чонга черле канчап
чоннуң эртинези болур
өнчү-хөреңгизин садар
боор. Дискилерни садып
болур-ла ыйнаан харын.

Кончуг улуг ажылды
кожууннарның культура
ажылдакчылары дыка шы-
нарлыг кылып чоруурлар.
Чижээлээрге, Чөөн-Хемчик
кожууннуң культура ажил-
дакчызы Зоя Кертик-оолов-
на Балчыырак-тыр. Ол 1970
чылдан эгелеп культурада
ажылдап чоруур. Ээлдек,
кижизиг, угаанныг, чараш-
чаагай аажы-чаңныг, хөй
ажы-төлдүг ажилдакчывыс-
тыр. З.К. Балчыырак Крас-
ноярск крайның культура
училищезиниң хореогра-
фия салбырын дооскаш,
Тывазынга чедип келгеш,
культура килдизинге ажил-
дап, школаларга танцыны
сайзырадып эгелээн. Ол
үеде танцы талазы-биле
эң баштайгы уран чүүлдүң
тускай эртемниг башкы-
ларының бирээзи турган.
Эң-не сагыжымга кирген
чүве – Зоя Кертик-ооловна
Чөөн-Хемчик кожууннуң
ниити культуразын сай-
зыратпышаан, тыва чон-

нуң сыгыт-хөөмейин, тыва
хөгжүм херекселдериниң
ажыглалын болгаш өске-
даа уран чүүлдүң хевир-
лерин сайзырадырынга
кончуг улуг идигни бергени.
Сыгыт-хөөмей талазы-би-
ле Ак-оол Кара-Сал, Мар-
жымал Ондар, Тырышпан
Монгуш, Сундукай Монгуш,
Ооржак Хунаштаар-оол
дээн ышкаш хөөмейжилер
шупту З.К.Балчыырактың
холундан үнүп, кады-ла
ажылдап, сайзырап келди-
лер. Чон-биле ажилдаары
нарын, кыдыындан көргөш,
ужурун билбес кижилер
анаа ындыг, бажын савап
маңнаар ажил деп бодаар.
Адааргактар оон-даа дора
бодаар, а оларның саны
эвээш эвес. З.К.Балчыырак
ам-даа чону, чурту дээш
ажылдавышаан, ам бүгү-
делегейниң өнчү-хөреңгизи
(Всемирное наследие) дээш,
бүгү базырыктар болгаш
тураскаалдар талазы-биле
ажылды удуртуп турар. Ол
Чөөн-Хемчикте культура
музейин тургускаш, ооң
эргелекчизинде халаска
ажылдап турар. Ооң чыып
алган өнчү-хөреңгизин –
сыгыт-хөөмейниң төөгүзүн,
салым-чаяанныг кижилер-
ниң дугайында альбом, чу-
руктарының ужуру-утказын
билир кижилер билер.

Акша
санаар улустар ап октап-
тар-даа чадавас. «РФ-тиң
Сибирь регионунга чаңчыл-
чаан культураны болгаш
аас чогаалының камгала-
лының дугайында саналдың
күүселдезиниң дугайын-
да» деп чаа хоойлу үнген.
Чоннуң чаңчылдары-биле
холбашкан болгаш оларны
күүседип чоруур ыраажы-
ларга, тоолчуларга, хөг-
жүмчүлдерге, ону чыып
чоруур кижилерге аңгы
стипендия тургузар. Куль-
тура чылында З.К. Балчыы-
ракка ындыг стипендиядан
берзе кандыгыл? Мен бо-
даарымга ол чүүлүг.

ЮНЕСКОЖЕ якуттар
“Олонхо” деп маадыр-
лыг тоолдарын, хомуста-
рын Швейцарияның дуза-
зы-биле эрттирип алган.
Моолдар – “хөөмейин”,
морин-хуур деп хөгжүм
херекселин, Наадым бай-
ырлалын кызып-кылайып
тургаш ЮНЕСКОНУҢ
камгалап эртинези кыл-
дыр Каттышкан Араб Эми-
раттар, Кыдат чурту дээш,
шупту чурттарның дузазын
ажыглап тургаш, Моолдун
Чазаа эрттирип алды. Ты-
валарның үндезин культу-
разының эртинези болур
өнчү-хөреңгизи ам бир каш
чыл болгаш канчап баар
ирги?

Зоя КЫРГЫС,
Россияның уран чүүлү-
нүн алдарлыг ажилдак-
чызы.

ЭЭРБЕКТИҢ «СЫЛДЫЗЫ»

В.О.Андреева мөөрей үезинде.

Кызыл кожуунга «21-ги чүс
чылдың херээжени» деп ко-
жуун чергелиг мөөрей болуп
эрткен. Аңаа суур бүрүзүндөн
киржикчилер улуг сонуграл-
биле киришкен.

Ээрбектиң хүндүлүг чурттакчы-
зы, хөй чылдарда суурнуң библио-
теказынга ажилдап чораан хоочун
библиотекарь ава, кырган-ава Вера
Оюновна Андреева аңаа киришкен.
Хар-назыны улгады-даа берген бол-
за, ол аныяктардан чыда калбас.
Вера Андреева тывынгыр-сагынгыр,
чогаадыкчы, келир үениң чаш сал-
галынга негелделиг, дузааргак, биче
сеткилди. Төрээн чери – Ээрбектиң
Суглуг-Хем. Төөгүзүн алыр болза,
аажок солун.

1914 чыл. Май 20-де ада-иезиниң
чаңгыс уруу болуп төрүттүнген. Шко-
лачы базымнарын Ак-Хавак ортумак
школазындан эгелээн. Кызылдың 2
дугаар школазын дооскан. Пушкин
аттыг библиотеканың 1 чыл курузун,
Канск хоорайның техникумунуң библио-
тека салбырын дооскаш, өскөн-
төрээн сууру Ээрбекке 2007 чылга
чедир библиотекарьлап ажилдаан.
ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлүг
бижи, РФ-тиң «Хоочуннар шим-
чээшкининиң хөгжүлдизинге идеп-
кейлиг ажил-чорудулгазы дээш»,
«Күш-ажылдың хоочуну» медальдар
болгаш оон-даа өске шаңнал-мак-
талдарның эдилекчизи.

Вера Андреева сцена кырынче
үнүп келгеш, бодунуң чогаадып ал-
ганы чечен-мерген сестери-биле эге-
лээн:

Енисейниң эрин дургаар
Дугаланып шөйлүп баткан,
Эң-не биче назынындан

ЕЛЕНА ЭМЧИ

Мен бот дугайты база
ала-чайны өттүр Кызылдап,
эмчилеп, эмчилеривистиң
ачы-буянын көрүп келдим. Эм-
чилерниң аарыг кижилерге ха-
маарылгазы аңгы-аңгы боорун
база эскердим. Чамдыктары
аарыг кижилерге улуг-ла тоом-
ча чок, а өскелери экииргек,
эвилең-ээлдек боор чорду.

Кызыл хоорайның бир дугаар
поликлиниказының карак эмнээр
салбырының эмчизи Елена Хомуш-
куевна Кара-оолдун ажылынга бер-
дингенин, кызымаан, хүндүлээчелин,
аарыг кижилерге кичээнгейлиин ма-
гадап ханмадым. Аарыг улустан ан-
чыгынып, бужурганып, хыйланып
турарын бо кижилерге дыңна-
вас.

Эргеледип өнө
Энерелдиг
Суглуг-
Ээрбек суурда
кожуун ч
Мөөрейинде а
ке
Чуртталгамда
зим: «Уйнуктары
кижизидери» де
үнү-биле чорга
таныштырган. Ве
овнаның 2-ги кл
нуу Вероника кы
зын деткип, хою
үнү-биле ырлаан.
оглу Айвар, кер
зат Викторина о
ажы-төлдүг. Ийи
кырган-ава 8 уйну
Оон ыңай

социал телевиделивис», а
болгаш кежээки платье, ур
көрүлдези база «Херээжени
жыды» деп блиц-интервью
болган. «Херээжен кижиниң
чүдөл?» деп айтырыгга ол
солун харыыны берген:

Өг-бүлө дээрге – бичии
дир.

Бичии-даа бол күрүнени
Уштап-баштаары дыка бер
Өөрүнчүг, муңгаранчыг,
Кандыг үе турбас дээрил?
Херээжен кижилер дээрге,
Өг-бүлениң дөзү,
Чуртталганың чаякчызы!
Кадайлар-ла кады чорза,
Кадыг-бергээ кайын торлур
Багай эвес чуртталганың
Баажызы бистер боор бис
Мөөрейниң түңнелинде

Оюновна «Мерген угаан болгаш
дуржулга», «Бергелерни ажи
даан» деп номинацияларга тө
болуп, диплом болгаш өртект
лектер-биле шаңнаткан.

ТР-ниң төөгүнүң болгаш
тураның тураскаалдарын кам
рының талазы-биле күрүнө ал
ның удуртукчузу Ульяна Пав
Бичелдей база кожууннуң Ку
ра килдизиниң даргазы Ал
на Окай-ооловна Халбаажык
дөргүл-төрели байыр чедирп
лыг-чымчак сөстөрү чугаалаан.

Мөөрейни кожууннуң кул
килдизиниң ажилдакчылары б
деңнелге организаастап эртти
Чыылган чон ону улуг сонуграл
ле көрүп, дыштанган.

Лориса Са

Ээрбек суур.

Өрээлиниң чанында оочурлаан
жилерни, аргалыг-ла болза, шу
зун шинчип эрттирерин кызы
чамдыкта көөрге, дууш үезинде
сарда чанмайн, ажилдап оорар.

Бодум хуумда ол эмчинин
лээп алышыкчынынга каш-даа к
таварыштым. Дыка таптыг шин
көргөш, аарыгны тодараткаш,
дыг эмнерни кажан, канчаар иже
аарыгдан боду камнанырын бө
нү-биле билдингир кылдыр тай
бырлап бээр.

Елена Хомушкуевна ышкаш
чилерге эмнеткеш, сагыш-сетки
чингеп, сегий бээримге бүзүр
ажы-төлүм, арат чонум аразынга
даа улам чурттаксаам келир.

Анай-Хаак КЕНДЕ

Улуг-Хемниң Торгалыг суур.

БИЧЕ БИЗНЕСТИҢ ТӨЛЭЭЛЕРИНГЕ

Биче бизнеске Россельхозбанк чээлилерни тыпсып турар

30 чылдың июньда Россельхозбанк биче бизнестиң бүгү киржикчилеринге чээлиниң хевирлерин тыпсырының талазы-биле чаа экилелди эгелээн.

«Быстрое решение», «Микро» болгаш «Оптимальный» деп чээлилер дыка улуг ажыктыг келген кижилерниң аңгы-аңгы негелде-ринге тааржыр болгаш дыка хөй ажыктыг алырны: чагыгларны шалыпкын көөр, чээли узун хуусаага тыпсыр, үе-чада аайы-биле алындырынын көргөн.

«Быстрое решение» болгаш «Микро» деп чээлилерни үш чыл хуусаага бээр, ону харындаа төлөп, чээли шугуму-биле-даа тып болур, ол дээрже банкыдан чээли алган кижиниң чедирикчилер-биле санажылгазының барымдаалары-дыр. Бо талазы-биле чагыгларын аажок шалыпкын, үш хо-тун дургузунда сайгарар, чүгле документи-ни бүрүн, четче кириер херек. «Оптималь-ный» деп чээли акшаны узун хуусаага бээрин турар, ол чорук банкыдан чээли алган кижиге бодунуң бизнесин чоорту хөгжүдүп арганы тыпсыр.

«Быстрое решение» бүдүрүлгени сайзыра-нынга 1 млн. рубль хемчээлдиг чээли ак-шын хаара тудар арганы тыпсыр. «Микро»

– 1-ден 3 млн. рубль чедир, «Оптимальный» – 3-тен 7 млн. рубль чедир. Чээли алган кижиге бүрүзүңе ону эгидериниң аңгы-аңгы аргала-рын саналдап турар.

«Россельхозбанк» ААН бодунга келген кижилерниң хереглелдерин ханы сайгарып тур-гаш чээли шугумун чогулчалыг болдурарының аргаларынче улуг кичээнгейни салып турар. Чээли алыкчыларының бүгү категорияларынга акшаландырышыкын программазының чедин-гир болгаш эпиг чоруун бедидер талазы-биле ажылды уламчылаан.

«Россельхозбанк» ААН – Россияның агроулетпүр комплекзин хандыраарының национал чээли-саң-хөө системазының үндезини. Банкыны 2000 чылда тургускан болгаш чурттуң АУК-ке чээли тыпсырының талазы-биле эң кол чер болдурган, акти-виниң хемчээлиниң талазы-биле Россияның банк системазында дөрткү черни ээлей берген, Россияның эң улуг банкыларының аразында идегелдииниң талазы-биле дөрт дугаар черге кирген. Банкының акцияла-ры 100 хуу күрүнениң өңчүзү болуп турар. «Россельхозбанк» ААН чурттуң бүгү де-вис-кээрлеринде филиал четкилериниң талазы-биле Россияда ийги черни ээлеп турар, ол 1500 ажыг черлерни каттыштырып, саа-рылга ажылын боттандырып турар.

Өөрүп четтиришишкн

Дончай-оолдарның ук-ызыгуурунун ыдыктыг – Кундустуг сумузунда Баядай – Күзе-Хемге (Каа-Хем кожуун) ыдыктаашкын кылганы Тыва Республиканың дээди хамы, хамнар-«Адыг-Ээрен» тус чер шажын ниитилелиниң азы, ат-сураглыг хам Кара-оол Түлүшев ЧУН-ООЛГА өөрүп четтиргениви илер-дивис! Силерге чечектелишишкнни, кадык-ты, өг-бүлөңерге чедишишкннерни болгаш чүлдерни, хөй чыл чурттаарыңарны бол-сүлдөңерниң бедик болурун күздөдөт.

Назар Агбаанович Дончай-оолдун ызы-гуур салгааннарының өмүнээзинден.

Дончай-оолдарның ук-ызыгуурунун ыдыктыг чери – Кундустуг сумузунда Баядай – Күзе-Хемге (Каа-Хем кожуун) ыдыктаашкын кылганы дээш Тыва Республиканың улуг хамы, тус чер-ниң «Адыг-Ээрен» шажын организациязының кежигүнү Степан Доржуевич МАНЗЫРЫКЧЫ-ГА өөрүп четтиришишкнни илередип, кадыкшыл-ды, чедишишкннерни, өг-бүлөңерге чаагай чүүл-дерни, хөй чыл чурттаарын болгаш сүлдөңерниң бедик болурун күздөдөт.

Хүндүткел-биле,

Назар Агбаанович Дончай-оолдун ызы-гуур салгааннарының өмүнээзинден.

дырганнар. Ол-ла кежээ дымырадып чаап эгелээн. Эртенинде июнь 22-де дескизи-биле ак частап хүнээ. Кадып бар чыткан сиген-тараа шөлдерин амырадып, суггарган. Өрттер өжүртүнген. Бо дээди Хам Кара-оол Түлүш-овичниң улус чону дээш, Тывавыстың бойдузу дээш кылган ажылы, дагылгазы деп чугаалап каалы. Ынчангаш тыва чоннуң өмүнээзинден «Адыг-Ээрен» хамнар ниитилелинге өөрүп чет-тиргенин илереттивис.

Николай КАРАШПАЙ.

Тыва хамнарны деткип чоруур аарыкчы.

ASIA-SIBERIA

«Азия-Сибирьден» автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны садып алгаш, автомашина ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай

Интернационал кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-67
Калинин кудумчузу, 122а («Фантазия» баазы) тел: (39422) 5-22-46

Организатор ИП Макаренко И.В. Деткеңче логотипиң доту медээ болгаш дүрүмүңерин www.asia-siberia.ru сайгыдан көмүскүр! Зурттиер үеги 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тываавтотранстың» өөредилге-курс-комбинадының автошколазы дараазында мергежилдерге өөредир-биле чыылданы доктаамал чорудуп турар:

- «А», «В», «С», «С», «В», «Д», «В», «С» категорияның чолаачылары;
- айыылдыг чүк сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГШ);
- пассажирлер аргыштыраарының орук-шимчээшкн дүрүмү-нүн талазы-биле техминимум;
- бүгү хевирниң чолаачыларының стажировказы;
- удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш ха-рысалгалыг кижилерге ыяап дужаар өрт-техниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлевирни үзүктөп болур, кичээлдерниң графиги өскерлип турар, өөренип турар кижилерге тус-тус хамаарылга.

Айтырыг тургузар телефон:

(39422) 2-71-37; 2-90-09.

Полевая кудумчузу, 120.

Долгандар, келинер, өөрениңер, бедик мергежилди чедип ап, оруктарың ээлери болуңар!

№1281 лицензияны 2011 чылдың 06.14-те ТР-де Өөредилге хайгааралының албаны тывыскан.

ЧАРЛАЛДАР

Кызылдың Магистральная 1-де база «Херел» ниитилелинде чиик өртектиг гараж садып турар.

Харылзажыр телефону:

8-923-264-6555

ДУХОВКА САДЫП ТУР МЕН

Кондитер цегинге, барга азы кафеге, ол ышкаш фаст-пудка болгаш пиццерийге ажыглаар ТЕСНОЕКА KF 620 деп (Итали-яга бүдүргөн) барык чаа профессионал конвекция духовканы садып тур мен. Ону булочка болгаш кондитер кылыгларын быжыраарыга ажыглап турар. Салгындадыкчының ачызын-да изиг дең-дески хувааттынар, оон түңнелинде быжыраар үе кызырлыр. Духовка дадарбас кандан болгаш дадарбазынга дузалаар материалдардан кылган. 4 сан деңнелдер-биле ол четчелеттинген.

Суугуну Москва хоорайдан садып алган. Өртээ 22000 рубль Тел.913-350-88-88.

КЫШТАГ САДЫП ТУР БИС.

Өртээ дугуржулга езугаар.

Телефону: 8-923-388-25-10.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөрөңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

Сертификаттыг.
(Телебизнес үндөзүңе парван).

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНЭЭШКИН КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртекти-биле өрүмнөп турар.

Кожууннардаң чагыгларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-547-1307-Евгений

8-923-262-20-85-Сылдыс

Ыдып алыкчыларның кичээнгейинге!

Тудугнун кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунчаалап каннаар монтаж херекселдери

Унутузу Абаканнның өртекти-биле!

Антехника

далга чылыы, суг дамчыдар

рекселдер

уугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фактал баазазы

5-22-46

СИБИРСКИЙ БИЗНЕС

Тудуг-шеверлел материалдары:

Металлочерепица-1200 рубль;

Профлист-1550 руб.;

Ондулин-430 руб.;

СМЛ-350 руб.;

Гипсокартон-300 руб.;

OSB, шуугай, чылыглаашкыннар, хоюдуглар,

хана панельдери, суг-эмульсия будуу, кара-саазын,

пенопласт, профильдер, монтаж көвүү,

быжыглакчылар болгаш өске-даа.

Адреси: Оюн Курседи кудумчузу, 54, тел. 8-983-259-49-51;
Интернациональная кудумчузу, 117, тел. 8-913-350-02-56.

кредиттер
РУСФИНАНС
БАНК

• Дээди өөредилге

ДООЗУКЧУЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

Школа доозукчулары бышкан билигнин аттестатын холдарында апкан, амыдыралдың делгем оруунче эжиндирип киреринче аныктар белеткенип турар. Бо үеде оларны болгаш ада-иелерин чаңгыс айтырыг дүвүредип турары билдингир. Кайнаар өөренип кирерил? Кандыг мергежил шилип алырыл? Бистиң корреспондентивис доозукчуларга деткимче кылдыр Москваның Амгы үениң гуманитарлыг академиязының Тывада салбырының директору А.К.Оюн-биле ужурашкаш, ук өөредилге чериниң дугайында интервьюну алган. Башкының тайылбырын номчааш, ол дээди өөредилге черинче өөренип кириксээрлер тыпты бээри чугаажок дээрзинге бүзүрөп, бо интервьюну сонургаттывыс.

— Алеся Кызыл-ооловна, Амгы үениң гуманитарлыг университетиниң Тывада салбырының эң баштайгы директору бистиң улуг коллегавыс — журналист, политолог Анатолий Серен деп билир бис. Өөнүң ишти Валентина Дмитриевна база хей чылдарда директорлаан болгай. Оларның ажил-херээн силер уламчылап турар-дыр силер. Бо дээди өөредилге чери биле хандыр таныштырып көрүңерем. Өскерилгелер, чаартылгалар хей хевирлиг-дир.

— Москваның Амгы үениң гуманитарлыг университети 1995 чылда ачылтылган. Ийи чыл эрткенде, Анатолий Сергеевич Серенниң ачызында ол дээди өөредилге чериниң филиалы Кызылга ачылтылган. А.С.Серен ооң баштайгы директору-дур, ийе. Чүү-даа чок куруг черден эгелээш, оран-сава, дериг-херекселдер, башкы кадрлар, өөредилгениң программаларын, кичээлдериниң шактарын таарыштыр тургузары дээн чижектиг бүгү айтырыгларны Анатолий Сергеевич тургузуп, шиитпирлээн. Бо өөредилге чериниң бут кырынга быжыгып турарына ооң бирги директорунуң кириген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Телевирлиг өөредилге чери хиреде баштайгы чылында-ла 800-900 студентилерни хаара тудуп, ажил-чорудулгазы бүзүрөлдиг эгелээн. Москваның дээди өөредилге черлериниң Тывага бир дугаар ачылтылган салбыры-дыр. Москваның өске дээди өөредилге черлериниң Тывада салбырлары улам быжыгып, күш кирип, ында өөредилгениң чаа-чаа угланышкыны немешкен, студентилер саны оранчок көвүдээн.

— Өске дээди өөредилге черлеринден бо филиалдың онзаланып, ылгалып турар чүүлү бар болгаш, ыңдыг боор аа?

— Ийе. Чеже-даа телевирлиг

болза, Москваның дээди өөредилге черин дооскан дипломнуг болуру чоргааранчыг болбайн канчаар. Бо шагда соңгаарга ажи-тол өөредип алыры кайы хире берге ийик, акша чарыгдалы хей, чүгө орук өртээ безин оранчок аартаан. Ынчангаш бистиң ортумак шыдалдыг, четчир-чединмес, ажил-агый чок өг-бүлелеривистиң уруг-дарыы ырак хоорайларга өөренир арга-шинээ чок. Ыравайн, маңаа, Кызылга өөрөнгөш, Москваның дээди өөредилге черин доозуп алырга, дыка эки ышкажыл. Дөргүл-төрөлдери демнежи, акшазын окташкаш, ажи-толун, думаларын доостуруп алыр боор чорду.

Бистиң өөренип кирип алгаш, ол-ла өөредилгезиниң өртээ-биле ийги мергежилди өөренип, ийи дугаар дипломну ал болур аргалыг. Дөрт чыл дургузунда өөрөнгөш, чергелештир ийи дээди эртем чедип алыры дыка онза, хей кижилерге таарымчалыг арга ышкажыл.

Ооң мурнунда чылдарда сессияларны болгаш доозарының күрүне экзаменнерин студентилер Москвага барып дужаар ийикпе, азы Новосибирск, Абакан хоорайларга дужаар турган болза, ам ыңдыг эвес, маңаа-ла дужаап алыр апарган. Дистанциялыг, электроннуг арга-биле Москва башкылары боттары кичээлдерни башкылап турар болгаш, ышгалдаларны база ол-ла арга-биле хүлээп ап турар апарганы дыка таарымчалыг.

Москваның Амгы үениң гуманитарлыг академиязы 2012 чылда 300000 дугаар студентин доостуруп үндүргөн. Красноярск хоорайдан ол студент диплом-биле кады автомашинаны белекке алганы солун.

— Баштайгы чылдарда юрист, экономист, психолог мергежилдиглерни доостуруп үндүрүп турган болгай, ам кандыгыл? Кымнар башкылап турарыл?

— Ам барык чээрби чыгыы

мергежилдерге өөредип турар апарган. Амгы үениң гуманитарлыг академиязы — дистанциялыг технологияларны болгаш электроннуг өөредилгени долузу-биле боттандырып турар бир дугаар россияжи мегаузу-тур. Оларның ачызында бо дээди өөредилге чери өөредилгениң бедик шынарлыгын база өөрениринге эпиг байдалды чедип ап, юриспруденция, экономика болгаш менеджмент, психология, педагогика, политология, социология болгаш социал ажил, күрүне башкарылганын өөредип, компьютер технологияларының талазы-биле немелде профессионал өөредилгениң эң сайзыраңгай программаларын хандырып турар. Академияның башкылаашкын ажил-чорудулгазында 2000 ажыг кижилер хаара туттунган. Оларның аразында башкарыкчы эртемденнер, хей-ниити ажилдакчылары, инновациялыг эртем адырларының специалистери, докторлар болгаш кандидат эртем чадалыг эртемденнер, РЭА-ның академиктери, кежигүн-корреспондентилери болгаш өскелер-даа.

— Немелде өөрдилгеге хамаарыштыр тайылбырлап көрүңерем, башкы.

— Аспирантураже хүндүскү болгаш бот-өөредилге-биле дараазында мергежилдер талазы-биле өөредип турар: экономика теориязы, экономика болгаш улус ажил-агый башкарылганы, бухгалтер учеду, статистика, философия төөгүзү, конституция эрге-хоойлузу, муниципалдыг эрге-хоойлу, хамааты эрге-хоойлу, делегей эрге-хоойлузу, европейжи эрге-хоойлу, технологтуг ажил-чорудулганы болгаш бүдүрүлгелериниң автоматчыдылганы болгаш башкарылганы, компьютер четкилериниң программа хандырылганы, ниити психология, социал психология, социология дээш өске-даа.

Амгы үениң гуманитарлыг академиязында мергежилдер аайы-биле кандидат болгаш доктор эртем чадазын камгалаарының талазы-биле Чөвүлелдер ачылтылган.

Угланышкын бүрүзүңге белеткелдин аңгы-аңгы ажил-чорудулгазының немелде өөредилгезиниң курстары ачылдап кылдынган, оларны дооскан соонда, билииниң аайы-биле чогуур документилерни тыпсыр. Дистанциялыг өөредилге кижилерге немелде профессионал өөредилгениң программасы езугаар кол ажил-чорудулгазын салбайн өөренип ап болур ховар арганы берип турар.

Немелде профессионал курстарже хүлээп алырының дүрүмү. Олче дээди эртемниң азы ортумак профессионал өөредилге черин доосканнарны кирериниң экзаменнери чокка хүлээп алыр. Кайы-даа үеде өөренип кирип ап болур. «Дыңнакчы» деп эрге-байдалдыг болур. Телевирлиг өөредилге ачы-дузазы дээш, тускай керээни чарар. Курс өөредилгелери, немелде профессионал өөредилге, мергежил бедидери, сертификаттыг курстар ажилдап турар.

Дистанциялыг технологиялар-биле бакалавриат, магистратура, аспирантура, докторантураже өөренир күзелдиглерни хүлээп ап турар. Электроннуг өөредилге-биле дараазында угланышкыннар аайы-биле мергежил чедип ап болур: менеджмент, лингвистика, философия, психология, экономика, политология, информатика, социал ажил, уран чүүл төөгүзү, туризм, социология, садыг херээ, күрүне болгаш муниципалдыг эргелел.

— Силернинде делегей чергелиг өөредилге телевилели ажилдап эгелээн дээр-дир. Ол дугайында чугаалап көрүңерем.

— Өөредилге рейтингизиниң талазы-биле бедик турушту ээлеп турар Сопоттун (Польша) дээди школазы-биле дугуржулгалыг ажилдап турар бис. 15 чыл ажилдап турар бо дээди школа бедик мергежилдин тускай эртемниглерин белеткеп турар. Бо дээди школага база бистиң академияга чергелештир өөрөнгөш, чаңгыс өрте-биле чаңгыс үеде 2 дипломну ал болур. Өөредилгениң планын болгаш программаларын бизнестин төлээлериниң арга-дуржулгасына даянып тургускан. Кол сорулга — дээди өөредилге школазының доозукчулары шилип алган мергежилге ынак болгаш ажилының аайы-биле депшириниң оруун тып, өөредилгезин уламчылаар аргалыг болуру. Сопоттун дээди школазы ийи угланышкын-биле ажилдап турар: бизнес болгаш архитектура.

Өөренир күзелдиглерге экономика болгаш хей-ниити факультеди: «Саң-хөө болгаш бухгалтер учеду», бакалавриат болгаш магистратураны сүмелеп турар бис. Мергежилдери: бухгалтер учеду болгаш контроль, саң-хөө башкарылганы. Ук дээди школага өөредилге бухгалтер, контролер, саң-хөө талазы-биле тускай эртемниглерге чугула херек билгилерни бээр. «Экономика»

угланышкыны — бакалавриат. Тускай мергежилдери миктиг информатика, жмент экономиказы, т болгаш логистика, экономика, инвестиция, шимчевес өнчү-хөреңгей чергелиг садыг херкын — бакалавриат. «Европеистика» угланышкыны — бакалавриат. мергежилдери: делегей туризм, чөөн чүк раның бизнеси, социал никация болгаш медиа. Архитектор факультеди. Угланышкыннары: «Дизайн» тура болгаш урбанистике, жанер эртем болгаш м. тура. Ландшафт дизайне бакалавриат.

Сопоттун дээди школазының студентилеринге шаның дээди өөредилге дооскан дугайында дилеммалар бээр, ону Еврозвилелди чурттары хүлээп көрүп Польшаның Чазак стипендиязын өөредилгеге чедип алыр дээр. Ө кирерде экзаменнер дур Еврозвилелдин бүгү чурттарына чедип болур визаны ачар. Ажил болгаш чурттаа тыварына дуза, детки алыр. Амыдыралчы чардар Россияга деңнээрге эвээш. Шериг назылыглар эрттирерин соңгаарлаттыр болур.

— Силернинде ЕГЭ-жаарына белеткел өөредилге база бар бе?

— Ийе. Эртем аайы школа программаның электроннуг курстары ажилдап турар. Өөредилгениң тренинги тодиказы-биле өөредир. Т курстарны чыып болур. Д болгаш шынарлыг белеткел ачылдап турар.

Айтырыг тургуза

адреси: Калинин

кудумчузу 24-1

телефоннары:

(394)22-6-00-96,

6-00-97.

Светлана БАЛАНОВА
чугаалаш

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8197. Чагыг 74. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттээн. Херечилелдин дузасы — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның Т. ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылардың надыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.